

РЕЦЕНЗИЯ за

ВСЕКИДНЕВНИЯТ ЖИВОТ И ПЕЧАТЪТ В ЮГОСЛАВСКА МАКЕДОНИЯ (1945 -
СРЕДАТА НА 60-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ В.)

Дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен доктор в професионално направление 2.2. История и археология (Нова и най-нова обща история – Съвременна балканска история: Политическа и социална история на Югославска Македония след Втората световна война)

ДОКТОРАНТ: Андони Андреев

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ: доц. д-р Наум Кайчев

Не бих искал да се изстъпвам в ролята на пророк, който вещае само лошавини, но ми се струва, че пред нас е съвременната версия на „Последния мохикан“ на Джеймс Фенимор Купър. През последните две години нито един от студентите, на които преподавам, не се интересува къде може да намери материали по темата, която разработва, в коя библиотека има най-много списания, в които би могъл да намери статии или въобще данни за изследването си, в кой архив би трябвало да отиде и да се поразрови. Питат ме къде в мрежата има сайтове с що годе вече разработени материали и когато им кажа, че дадени заглавия не са дигитализирани, те набърчват недоволни нос. Дори когато става въпрос за монографии – а в нашата област, както добре знаем, много от тях все още не са качени в мрежата – те очакват аз да им дам авторите и заглавията на основните трудове и рядко пристъпят отвъд тях. Всъщност, не зная колцина от тях могат да работят с каталози. На времето ги обучавахме в първи и втори курс, но ми се струва, че тази практика отпадна. Та работата на докторанта Андони Андреев е класическо изследване, с дълбоко познаване на архивните материали, на периодичния печат и историографията и за мен беше удоволствие да я чета.

Нека да си призная, че когато преди известно време – да не споменавам точно кога – чух темата на дисертацията на колегата Андреев, се озадачих. Някак си не ми се струваше тема, достойна за дисертация. Сега, обаче, след внимателно прочитане на текста, съм на друго мнение. Темата е действително дисертателна и Андони Андреев е успял да напише една добра дисертация. Започвам с положителното си становище, противно на установената практика, защото имам доста въпроси и някои несъгласия, което, според мен, е доказателство за значимостта на текста, защото равният, гладък текст не поражда въпроси, както би трябвало да бъде при една стойностна работа. Доста от препоръките, които ще направя – друг е въпросът дали авторът ще се съобрази с тях, във всеки случай, не е задължен – засягат евентуалното бъдещо издаване на дисертацията като монография. Ще започна с това, че обемът на дисертацията далеч надхвърля приетия за подобен тип съчинения. Авторът е направил опит да го прикрие с една хитринка – не го казвам в лошия смисъл на думата – като е вкарал много текст, който иначе би могъл да е в основния, в набраните с петит бележки, но би могъл и да посъкрати някои страници.

Уводът прави много приятно впечатление с дълбокото познаване на теорията по разглеждания в дисертацията проблем. Явно е, че докторантът не преписва съждения, които са му харесали, а разсъждава за пригодността им към тематиката, която разработва. Особено добро впечатление ми направиха размислите му по повод термина „всекидневен живот“, въпреки че не ме убедиха напълно. На мен самият, този термин не ми харесва особено, дотолкова, доколкото във „всекидневния“ по подразбиране, според мен, се съдържа и „живот,, макар и това да не е казано пряко. Лошото е, че макар терминът, използван от докторанта, да не ми изглежда убедителен, аз самият не мога да направя смислено предложение за по-добър. И така го въртях, и инак, и не успях да се договедя. И дългият анализ на използваните теоретични заглавия показва, че с този проблем се сблъскват различни историографски школи, които предлагат различни решения и Андони Андреев, макар и с резерви, които си личат, е приел едно от тях. Хубавото е, че за разлика от някои млади историци, които в ранни етапи на изследователската си работа, изцяло се облягат на теорията и опитват да приспособят фактите към нея, в предлаганата дисертация теорията е само помощно средство, патерица за автора, а не моторизирана инвалидна количка и така би трябвало и да бъде.

Споделям изводите на автора за трансформациите на печата и журналистиката след Втората световна война и наблюдението (което разбира се не е само негово), че въпреки значително по-голямата свобода, с която разполагат журналистите в Източна Европа и в Югославия има теми „табу“. На първо място това е Тито. Любопитен бях защо още в началото не се споменава и друга тема табу – тази за българите в Македония или по-скоро за наложената линия на представянето им в македонския печат. Разбира се, на по-късен етап дисертантът засяга и този проблем, но ми се струва, че мястото му е било по-скоро тук.

Дисертацията показва и реалните трудности, с които се сблъсква историкът и днес – особено ако е българин – с достъпа до меродавни източници в западната ни съседка, а не само до тези, одобрени от властта.

Това, което бих препоръчал е тук да се добавят страница-две с анализ на югославския – разбирай македонски печат – от онези години. Какви вестници и списания се издават, кой или коя институция одобрява състава на редколегиите, какъв е тиража им, къде се разпространяват. Авторът пише общо за печата, споменава за трудностите с намирането на печатарска хартия, а не става ясно имало ли е вътрешна специализация сред журналистите. Не се анализират рубриките, покриващи определени теми, тяхното времетраене, защо са били прекъсвани - ако са били прекъсвани и т. нат. Необходимо е било, според мен, и да се издирят и цитират партийни документи за очакваната от партийните институции роля на печата при изграждане на нова Югославия.

Това е необходимо, за да може по-точно да се оцени влиянието на периодичния печат върху гражданите на Македония. На мен, например, би ми било интересно да разбере – ако е възможно, разбира се – какво е разпространението и влиянието на официоза в районите с албанско мнозинство, където вероятно процентът на грамотните е бил още по-нисък от общо невисокия процент на грамотните.

Убедителни са страниците, посветени на мобилизацията на населението. Напълно одобрявам тезата на автора, че празненствата, манифестациите, акциите стават част от всекидневието. Лошото е, че казионният печат, по определение, не може да

покаже какво е истинското отношение на масите към тях. Защото е напълно възможно някой да ходи на манифестация, стискайки зъби, защото отсъствието му би се отразило и на неговия живот и на този на семейството му. Въобще това е основната трудност пред автора - доколко изнесеното в печата е действителният всекидневен живот в неговите обществени прояви и доколко мимикрия на тези, които искат да оцелеят. Струва ми се, че точен отговор на проблема не може да бъде даден. Темата на дисертацията е по-скоро представата на печата за това какъв би трябвало да бъде всекидневният живот, а не какъвто е с всичките му простотийки като "салатка с ракия".

Това, което прави впечатление е, че у нас много автори, пишещи за следвоенния период в България, наблягат върху това колко бързо комунистите са овладели всички колелца на машинарията на властта, но сравнението с Югославия показва колко всъщност по-бързо и по-ефективно става това там.

Във всеки случай, чисто количествените показатели на мобилизацията са впечатляващи, макар че официалните журналисти в стремежа си да бъдат още по-екзалтирани, охотно прибегват до преувеличения, които не изглеждат реалистични. Например, при посрещането на Тито в Скопие излезли 350 000 души! (101). Тогава населението на цяла югославска Македония - и то пет години по-късно - е 1272000 души, а населението на Скопие е около 100000 души. Не съществува никаква логистична възможност, особено при тогавашната инфраструктура, да бъде докарано такова множество в столицата, дори ако имаме предвид малката територия на областта. Беше ми интересно дали е имало подобни манифестации в селата. Ако съдим по българския пример, вероятно е имало, а и авторът намеква не много ясно за такива. Във всеки случай ми се струва, че могат да се посъкратят описанията на първите митинги и празници (80-82), колкото и колоритно да изглеждат. Рядко си даваме сметка, че в рамките на три години съзнанието на масите е трябвало да се променя три пъти – от безспорната за мнозина, но отричана след 1945 г. принадлежност към България; през фанатичната любов към СССР през 1945-48 г.; и мутациите на пропагандата след резолюцията на Коминформбюро. Всичко това съвсем не е било лесно и би било невъзможно без репресивния апарат в страната или „републиката“ тогава.

Струва ми се, че повече място трябваше да бъде отделено на участието на малцинствата в тази мобилизация. Според изнесените данни само 5% от членовете на КПМ са от малцинствата (92), а и те се споменават в текста по-скоро инцидентно (една албанска младежка бригада, един турчин, герой на репортаж и т. нат.). Не личи – а може и да е нямало – специални усилия, насочени към тях, а и както изглежда, техният интерес е било доста по-трудно да бъде привлечен, което е обяснимо като имаме предвид събитията в Западна Македония през 1943-1944 г.

Струва ми се, че още в първа глава трябваше да се разсъждава върху евентуалното влияние на печата с всичките условности на оценката. Вярно е, че 67.5% от населението е неграмотно (162), но това, разбира се, не е меродавен показател, имайки предвид практиката вестниците да се предават от ръка на ръка. Нищо не е казано за авторите на материалите в печата. Имало ли е сред тях журналисти с опит още от предвоенните години или журналистиката е на ниво *tabula rasa*. Имало ли е автори от другите републики или не? В бележките се споменават имената на десетки автори, но вероятно не е било възможно да се намерят данни за тях. Едва някъде към средата на дисертацията

се споменава цената на един вестник, но пак не става ясно доколко закупуването му би се отразило на всекидневния бюджет. И каква е била практиката с абонаментите? В България през тези години nerядко хората са задължавани да се абонира за някое от партийните издания. Имало ли е такава практика в Югославия?

От гледна точка на отношенията с България напълно приемам разсъжденията на Андони Андреев, че в ход е своеобразна югославизация на Гоце Делчев (99), който бива *„отчужден от българската история и погълнат от тази на югомакедонистката държавност в Титова Югославия. От една страна, той намира мястото си в образността на югославското партизанско движение, а от друга – сведен в по-нисък „ранг“ от този на югославския маршал“*. Или както убедително и образно се изразява авторът *„образът на Гоце Делчев е интегриран към югомакедонисткия нациостроителен процес в НР Македония, а струящите от паметта за Делчев светлина, сърцатост и героизъм са принизени до поредната значка на ревера на Йосип Броз“*.

Когато се анализира отношението на печата към икономическите проблеми и опитите за решаването им във Вардарска Македония ми се струва, че един малко по-подробен анализ на стопанството на областта щеше да е уместен (сега той се ограничава до повторението, че 80 % от населението е заето в селското стопанство) Чак на стр. 274 за първи път се споменава за купонната система (Като изключим бегло споменатите купони за туристически услуги). Мисля, че това трябваше да стане по-рано при анализа на възстановяването на икономиката, защото примерите от цяла Европа от тези години ясно говорят, че тя е имала изключително влияние върху съзнанието на гражданите. В тази връзка, дисертантът, опирайки се явно на печата, прокарва мисълта, че монополите върху тютюна, мините са нещо ново привнесено от комунистите. Дали това е така?. Струва ми се, че в различни форми са съществували и в довоенна Югославия?

Любопитно е, както убедително показва докторантът, как се мени тона на печата, за да кореспондира с политическите нагласи на момента – от рязкото отричане и демонизирането на нежеланите да влязат в кооперативни стопанства до възхвалата на развитото социалистическо село през първата половина на 60-те години (123). По-мек става тонът към селяните извън задругите; те са *„производители“* също като *„задругарите“*, върху които *„всекидневните инициативи за по-съвременна обработка на земята“* оказват притегателно влияние за *„сътрудничество със задругата*. Любопитен щрих е, че както личи от фотографиите в текста сред *„задругарите“* (119), както и в България, жените с мотики и сърпове са основните труженици по полята. С машини работят предимно мъжете. Между другото и в снимката на работнически ресторант пак мъжете седят отделно и жените отделно (149). В тази връзка прави впечатление, че кампанията по *„разбулването“* започва от края на 1950 г., т.е. значително по-късно от другите мероприятия в социума – мюсюлманите и най-вече турците са по-консервативни – и доколкото може да се разбере от текста на дисертацията – не е дотам успешна (126).

Това, което нееднократно и съвсем справедливо се подчертава в дисертацията и което е характерно за всеки тоталитарен модел е стремежът напълно да се монополизира и направлява времето на труженика – не само в работата, но и в свободното си време той е притиснат в менгемето на новите изисквания. Във всекидневния живот на

работното място синдикатите са водещата структурна единица, чиято основна задача е да поддържат тази сложна машина на колективизъм, дисциплина и идеологическа подготовка, дотам, че свои конференции в рамките на синдикатите, наред с всички останали, провеждат и свещениците (128). Впрочем почти същото по това време се случва в България. При религията прави впечатление, че цитатите, използвани от автора, са само за православието (60), но не и за мюсюлманите – те си остават някъде встрани, макар и формално да са обект на пропагандата.

Както справедливо посочва колегата Андреев, успешно е прилаган механизма на моркова и тоягата - ударниците получават по-хубава храна в отделни столови (133) – факт, който категорично противоречи на проповядваната идея за равенство. В почти всички случаи, всекидневният живот е вкарван в прокрустовото ложе на пропагандата – ударничество, доброволен извънреден труд (140). Целият текст убедително доказва, че всекидневният живот всъщност не е личен, а публичен живот.

И все пак, всекидневният живот не е напълно унищожен от пропагандата. През втората половина на 50-те години може да се види, че на страниците на печата все по-често всекидневието се свързва с благосъстоянието (157). Именно за това ми се искаше в текста да имаше повече конкретни данни за това благосъстояние – появата на телевизора, на хладилниците, на пералните машини, тяхната цена и реалната възможност на трудещите се да ги закупят (124). Данни от този род има като че само за леките коли и дори при тях не става ясно колко са закупени от гражданите. Не случайно, мечтата на работника, отразена на страниците на печата, е да има собствен апартамент. А колко голям се е очаквало да бъде апартаментът?

Струва ми се, че повече внимание трябваше да бъде обърнато на това, което прави всекидневния живот не само всекидневна тежоба, но и приятен. Става въпрос за музиката – да рече какви песни са се слушали. От използваните в дисертацията текстове читателят би трябвало да остане с впечатление, че връх са самодейните ансамбли в предприятията и на бригадите (между другото, интересно е тези ансамбли македонски ли са били, или общоюгославски), но техните песни едва ли са били на върха на предпочитанията на младите хора. Струва ми се, съдейки от подобни процеси в други страни на Балканите, че до резолюцията на Коминформбюро популярни трябва да са били и съветските песни. Това сигурно е присъствало на страниците на печата и би било показателно да се проследи как те изчезват.

Не е засегнат въпроса за „монетизирането“ на детството. С какви играчки играят децата и какви мечтаят да притежават. Имало ли е дядо Коледа или дядо Мраз? Какво е мястото им в предновогодишните публикации в периодичния печат. Има ли филми, насочени към децата? Децата всъщност са най-грамотното част на населението на елементарно ниво и би било интересно да се види какви книги са им препоръчвани за ежедневието им.

Не е ясно доколко традиционната празнична система се включва във втъпяваните от печата нови празници и нови герои. Великолепно е изграждането на образа на Тито в печата. Сравнение от типа „*хубав като лебед*“, не съм срещал за никой партиен водач в Източна Европа. Дали възвеличаването му замества традиционните обекти на почит. Андони Андреев сполучливо описва посрещането му още в началото на 1945 г. в Скопие В празничността тогава има нещо от религиозната обредност –

целуват му ръка, както биха целували и са целували мощите на някой светец, който им обещава връзка с отвъдното, нереално хубавото. За да се стигне до истински разсмялото ме цитиране на песен (198):

Тъпан бие:

„Тика, тика!

Ре-пуб-ли-ка!“

Печатът е едностранчив – не може да даде действителната картина, както вярно отбелязва докторантът. Отдихът, според печата, включва най-вече туризъм и физкултура – няма ги посещенията на изложби, на кино, на театър, на концерти. Но и при туризма и отдиха условията са примитивни. Ако се вярва на снимката на стр. 235, в стаята в станция, предвидена като почивна, но разположена в училище в Охрид, има не по-малко от 10 легла. Това, ако не друго, говори, че не става въпрос за семейна почивка. И оттук въпросът дали в т. нар. хотели има семейни стаи и дали въобще семейната почивка влиза в сметките на управляващите.

Не личи какво четат гражданите на Македония в малкото си свободни моменти. Колегата Андреев споменава, че се увеличил броят на издадените книги, но щеше да е добре ако това изразено в печата становище бе подкрепено от статистика и анализ на налаганите тематик. Съвсем справедливо се обръща внимание на образованието, още повече с оглед налагането на литературен македонски език, на една нова или поне променена азбука. Интересно е, че печатът не отбелязва, ако се вярва на текста на дисертацията, образователни инициативи в армията, а именно там те биха имали смисъл особено в средата на малцинствените групи – албанци, турци, цигани.

Очевидно е, че за периодичния печат темата за еманципацията на жените, т.нар. „маскулизиране“ е от особено значение. Подчертава се ентузиазираното им включване като другарки до рамото на мъжете в борбата, въвежда се разбирането, че новата жена е борец-антифашист (248-250). Намеци за мястото на еротиката, доколкото може да се разбере, няма. Борбата за еманципация, според журналистите, не е без проблеми, тя се сблъсква с предрасъдци, които трудно се преодоляват (особено при мюсюлманите); любопитен щрих тук е, че пропагандата избягва директна конфронтация с мъжете – посланията са насочени или към цялото общество, или само към жените, изрично избягвайки създаването на антагонизъм жени–мъже. В текстовете се прокарва една сравнително нова тенденция, че не разводите са проблем, а лошите бракове (261), разбиране доволно провокативно в сравнение с традиционните разбирания.

Не можах да разбера какъв е подтика да се пристъпи към въвеждането на сексуалното образование в училище още през есента на 1954 г (262) Това е много рано, отколкото в България.

Вярно е, че печатът, макар и предпазливо, започва да препоръчва удобни и красиви дрехи за жените (262). Това, което не става ясно, нито от текста, нито от публикуваните реклами и снимки, дали тези дрехи вече са масово производство или продължават старите модели на индивидуалните кройки и шев. В тази връзка бих искал да кажа, че колегата Андреев не споменава за модни списания, списания с кройки. Няма ли е или не е сметнал за нужно да им обръща внимание? Същият въпрос може да бъде зададен към липсата на курсове по готварство. А дали във въобразената от пропагандата Македония подобни курсове биха били от полза за жената, която приготвя

семейната вечеря или за тази, която храни десетки работници в заводската столова? Въобще, ако говорим за всекидневния живот, ясно е, че за печата мястото на жената в бита е много по-значимо от това на мъжа, това се подчертава, а от това става ясно, че в подсъзнанието на авторите на журналистическите материали битът, макар и да не е изтъкван на преден план, засланян от големите проблеми на времето, все пак има немалко значение. Погледнато от друг ъгъл, обаче, няма коментари за стремежа да се освободи жената от тежобата на домакинската работа или с други думи, докато се приветства навлизането на жените в масовото производство, не се оспорва традиционното разделение на труда вътре в семейството.

Напълно подкрепям наблюдението на автора, че *„Ако в началото на 1956 г. новогодишните желания на трудещите се представят като такива, свързани с предприятието – нови халета, по-висока хигиена на работното място, провеждане на дело на реформите в икономиката, увеличаване на професионалната квалификация и др., то в края на десетилетието „малкият човек“ е вече „всекидневният“ такъв“* (334) и това говори, че макар и предпазливо се осъзнава, че старият лозунг „не хлебом единым жив человек“ или от българския превод на Евангелието: *„Не само с хляб ще живее човек“* вече трябва да се допълни с осъзнаването, че само хляб в новите условия не стига.

„Образцовата социалистическа личност вече има проекции отвъд упражняваната професия,“ подчертава дисертантът. Раздялата ѝ със скромността е много деликатна – когато не сънува, тя не ламти за притежания, но в същото време показва развито потребителско съзнание.

Любопитни са страниците, посветени на хумористичния печат. От тях става ясно колко неуютно се чувства официалната пропаганда на полето на хумора и сатирата. Показателна е печалната история на „Остен“ - основан, спиран и възстановяван години наред. Ясно е, че за власт имущите хуморът в битността си на критик на обществените недъзи няма място в официалната картина на всекидневния живот, ограничен е или до илюстративно повтаряне на тезите на пропагандата или до беззъби шегички на битови теми. Или, както казва Карл Юнг *„Границата, която разделя смеха и болката, комедията, трагедията, хумора и страданието е много тънка“* и в това трябва да са се уверявали на свой гръб радетелите на острия хумор. Това като че инстинктивно са усещали партийните велможи в печата, та не са поощрявали напълните на хумористите. За това, може би, както отбелязва дисертантът, докато в официалната ведра картина на всекидневния живот е колектива, *„малките хора“* попадат в него най-вече с отрицателните си постъпки (330).

Аз напълно одобрявам въвеждането на т. нар. *„фрагменти“* от автора, което е другата дума за възприетия термин case study, защото те дават възможност да бъде изострен фокуса на вниманието му върху отделни, но много показателни моменти в представянето на всекидневния живот в печата.

Един от много интересните от тях е посветен на бригадирското движение, което е възплъщение на идеала на периодичния печат за един всекидневен живот, впримчен от официалните рекомендации от сутринта до вечерта. Интересен щрих е, че във възторжените дитирамби за младежта в строителството на железопътни линии и шосета, няма и дума за смъртните случаи по време на строителството – а такива случаи има, аз съм сигурен (177). Интересно е, че строежи с такива мащаби има в Босна и Херцеговина,

в Хърватия, но май няма в Македония през тези години и тя изглежда си остава до края на Югославия шестото колело във федерацията (198).

От друга страна, намирам, че прекомерно внимание е отделено на катастрофите в Маврово и земетресението в Скопие (277-308). Те са по-скоро пример за пропаганда, отколкото за всекидневен живот (и слава Богу, че не са). От друга страна, може и да не съм прав. Струва ми се, че те са послужили като пример за сплотяването на иначе все още разнородната сплав от хора в нещо, което пропагандата от много по-рано е започнала да нарича „македонски народ“, но трагедията и справянето с нея е накарало хората да осъзнаят, че са едно цяло с тези до тях.

Дисертацията поставя и проблеми, отговорът, на които не зная, но бих бил любопитен да науча. Например, няма я вечерта на „малкия“ човек или неделното му утро; няма анализ на семейния бюджет – кой допринася за него и как се разпределя; имало ли е преди 1944 г. български имена на улици и площади или са били само турски. Давам си сметка, че доста от въпросите, които поставям, заслужават отделно изследване, та това е по-скоро набелязване на някои от възможните пътища за бъдещата работа на колежата Андреев.

Щях да се радвам да видя в дисертацията не само това, което го е имало по страниците на печата, но и това, което го е нямало и анализ на причините за липсата.

Имам и по-дребни конкретни препоръки – трябва да се оправят някои термини, влезли от сръбско-македонски „сточни стада“; „хромен рудник“ „333“; повече внимание да се обърне на някои русизми.

С една дума дисертацията на Андони Андреев е сполучлив опит за дисекция на лакирането на действителността от периодичния печат и вероятното приспособяване на гражданите към изискванията на властта.

Авторефератът отговаря на изложеното в текста на дисертацията. Авторът е публикувал статии по проблема и е изпълнил всички изисквания на закона.

Аз убедено ще гласувам за присъждането на Андони Андреев образователната и научна степен доктор в професионално направление 2.2. История и археология и призовавам и другите членове на научното жури да го сторят.

Проф. дн Иван Илчев